

MENGÜ TİMUR

(ö. 679/1280)

**Altın Orda hükümdarı
(1266-1280).**

Batu Han'ın torunu, Togan'ın oğludur; Berke Han'ın vâris bırakmadan ölmesi üzerine Altın Orda tahtına geçti (665/1266). Memlûk kaynakları, Berke Han'ın ölümü ve Mengü Timur'un (Müngge / Möngge-Timur) tahta çıktığına dair haberler Mısır'a ulaşınca Sultan I. Baybars'ın hem tâziye hem tahta cülûsu dolayısıyla kendisini tebrik etmek için Safer 666 (Kasım 1267) tarihinde Saray şehrine elçi yolladığını yazar. Mengü Timur ve Baybars, Memlûk Devleti ile Altın Orda Hanlığı arasında daha önce kurulan dostluk ve iş birliğini sürdürmüşler, bu maksatla hemen her yıl birbirlerine karşılıklı elçiler ve kıymetli hediyeler göndermişlerdir. Ayrıca Baybars, Mengü Timur'a yazdığı mektuplarda İlhanlı Hükümdarı Abaka Han'la yaptığı mücadele için ona karşı teşvik edici ve cesaret verici ifadeler kullanmıştır (İbn Abdüzzâhir, *er-Ravzü'z-zâhir*, s. 288). Mengü Timur'un iç ve dış politikada Berke Han'dan farklı bir tutum izlediği söylenemez. Berke Han zamanında başlayan Altın Orda-İlhanlı mücadelesi onun döneminde de kısa aralıklarla devam etti ve bundan her iki taraf da zarar gördü. Bu mücadelede özellikle Sultan Baybars'ın elçi gönderip Mengü Timur'u kıskırtması önemli rol oynamıştır. Ancak 667'de (1269) yapılan barış antlaşmasından sonra Abaka Han bir daha Altın Orda Hanlığı'nın topraklarına saldırmamıştır. Altın Orda-Memlûk yakınlaşmasında Kıpçak menşeli sultanlar tarafından kurulan ve yönetilen Memlûk Devleti'nin idarî ve askerî yapısı kadar İlhanlı Devleti ile papalığa karşı yürüttüğü mücadele de etkili olmuştur. Bu sebeple XIII. yüzyılda Altın Orda-Memlûk iş birliğine karşı İlhanlı-Bizans ve papalık arasında oluşan siyasi bir bloklaşmadan söz edilebilir.

Mengü Timur 667 (1269) yılında, Türkistan'da Ögedeyoğulları'ndan Kaydu ile Çağatayoğulları'ndan Barak arasındaki mücadeleye Şehzade Berkeçar idaresinde gönderdiği bir kuvvetle müdahalede bulundu ve buradaki Altın Orda nüfuzunun devamını sağladı. Ancak onun dış siyasetinde daima İlhanlı, Bizans ve papalık ilk sırayı almıştır. Ayrıca Ceneviz ve Venediklilerle ticarî ilişkiler başlatılmış ve Cenevizliler, Kefe'de daha sonra Karadeniz ticaretinde önemli rol oynayacak olan

bir koloni kurmuşlardır. Altın Orda-Memlûk iş birliğinin Boğazlar üzerinden gerçekleştirilmesi, İlhanlı Devleti'nin Anadolu'daki nüfuzu ve Batı dünyası ile mevcut ilişkileri dolayısıyla Bizans'a baskı yaparak bu iki devletin bağlantısının zaman zaman kesilmesine yol açmışsa da Altın Orda'nın Bizans'a baskısı genelde Boğazlar yolunun açık tutulmasını sağlamıştır. Mengü Timur'un ordusunun 668 (1269-70) yılında İstanbul'u ele geçirmek amacıyla gerçekleştirdiği sefer o sırada İstanbul'da bulunan Memlûk elçisi Fârisüddin Mes'ûdî tarafından durduruldu. Fakat elçi, Sultan Baybars'ın izni ve haberi olmaksızın yaptığı bu hareket dolayısıyla Kahire'ye dönüşünde tutuklanmıştır (Nüveyrî, XXVII, 362). 1271'de Altın Orda kuvvetleri, Kırım'ı bağımsız biçimde yöneten ve kendi adına elçi gönderip antlaşma imzalayabilen Berke Han'ın yeğeni nüfuzlu kumandan Emir Nogay idaresinde Trakya üzerine büyük bir akın düzenledi. Bu olay, Bizans İmparatoru VIII. Mihail'i Altın Orda Hanlığı ile ilişkilerini gözden geçirmeye ve ertesi yıl Nogay ile bir dostluk antlaşması imzalamaya yöneltti. İmparator gayri meşrû Kızı Euphrosyne'yi Emir Nogay'a verip çehiziyle birlikte ona kıymetli hediyeler yolladı; bu tarihten itibaren Altın Orda-Bizans ilişkisi olumlu bir seyir takip etti. Mengü Timur, Rus knezlikleri üzerindeki Altın Orda nüfuzunu sürdürmüş, bu maksatla 674 (1275-76) yılında yönetimi altındaki Rus topraklarında idarî ve malî düzenlemelere gidebilmek için nüfus sayımı yaptırmış ve zaman zaman knezlere karşı sefere çıkmıştır.

681'de (1282) Memlûk Sultanı Kalavun, emîrlerinden Şemseddin Sungurigutmi ile Seyfeddin Balaban'ın idaresindeki elçilik heyetini kıymetli hediyelerle birlikte Saray şehrine göndermişti. Fakat Mengü Timur, Rus sınırında Kulukova (Aklükıyâ) denilen yerde boğazında çıkan bir çıbandan dolayı ölmüş olduğu için hediyeler, yerine geçen Tuda Mengü Han'a sunulmuştur (679/1280). Mengü Timur'un ölüm tarihini 680 (1281) ve 681 (1282) şeklinde veren rivayetler de bulunmaktadırlar (Reşidüddin Fazlullâh-ı Hemedânî, I, 527; Nüveyrî, XXVII, 363).

Külük Han ve Hânü'l-âdil unvanlarıyla da anılan Mengü Timur zeki ve adaletli bir hükümdardı. Altın Orda Hanlığı'nda ilk defa kendi adına para bastıran (Kırım 665/1266) han odur.

Memlûk kaynakları Mengü Timur'u müslüman göstermektedir. Ancak onun

ya samimi bir müslüman olmadığı ya da dinî hükümleri pek iyi bilmediği veya yeterince önemsemediği söylenebilir. Çünkü Berke Han zamanında Emîr Nogay'ın Bizanslılar'ın elinden kurtardığı Anadolu Selçuklu Sultanı II. İzzeddin Keykâvus'un misafir bulunduğu Saray şehrinde vefat etmesi üzerine oğlu Mes'ûd'u kendisine nikâh düşmeyen üvey annesi Orbay Hatun ile evlendirmek istediği bilinmektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

İbn Abdüzzâhir, *er-Ravzü'z-zâhir fî sireti'l-Meliki'z-Zâhir* (nşr. Abdülâzîz el-Huveytır), Riyad 1396/1976, s. 288, 335, 399-400, 404; a.mlf., *Teşrifü'l-eyyâm ve'l-uşûr fî sireti'l-Meliki'l-Manşûr* (nşr. Murâd Kâmil), Kahire 1961, s. 3-4, 17-18, 61, 82, 193, 293; Reşidüddin Fazlullâh-ı Hemedânî, *Câmi'u't-tevârih* (nşr. Behmen Kerîmî), Tahran 1338, I, 514-515, 526-527; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-aḥbâr*, s. 70-75; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXVII, 362-364; J. von Hammer, *Geschichte der Goldenen Horde*, Pesth 1840, s. 248-250; M. Cănard, "Un traité entre Byzance et l'Égypte au XIII. siècle et les relations diplomatiques de Michel VIII. Paléologue avec les sultans mamlûks Baibars et Qalâ'ün", *Gaude-froy-Demombynes mélanges*, Damas 1932, s. 218-223; W. G. Tiesenhausen, *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler I* (trc. İsmail Hakkı İzmirli), İstanbul 1941, s. 97, 257, 259, 353; Mustafa Kafalı, *Altın-Orda Hanlığı'nın Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, İstanbul 1976, s. 23, 59-62; G. Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi* (trc. Fikret İşıltan), Ankara 1981, s. 423-424; A. Yu Yakubovsky, *Altınordu ve Çöküşü* (trc. Hasan Eren), Ankara 1992, s. 45-46; P. Thorau, *The Lion of Egypt* (trc. P. M. Holt), London-New York 1992, s. 178, 195, 220-221; Abdülkadir Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I: Kuruluş Devri*, Kayseri 1994, s. 97-101; R. Amitai-Preiss, *Mongols and Mamluks*, Cambridge 1995, s. 85, 87-89, 92, 127-128; R. A. A., "Mengü-Timur", *İA*, VII, 718-719; W. Barthold - [Yu. Bregel], "Mangü-Timür", *EP* (İng.), VI, 419-420.

ABDÜLKADİR YUVALI

MENGÜCÜK GAZİ

(ö. 512/1118 [?])

**Mengüçüklü hânedanının kurucusu
(bk. MENGÜCÜKLÜLER).**

MENGÜCÜKLÜLER

**Selçuklular devrinde
XI-XIII. yüzyıllarda
Erzincan, Kemah, Divriği
ve Karahisar şehirlerinin bulunduğu
bölgeyi yönetmiş olan
bir Türk hânedanı.**

Mengüçüklüler'in hangi Oğuz boyundan geldikleri hakkında bilgi yoktur. Osmanlı tarihçisi Yazıcıoğlu Ali Efendi'nin, Selçuklu Hükümdarı II. Süleyman Şah'ın

1202 yılındaki Gürcistan seferine Mengüçük Beyi Fahreddin Behram Şah'ın Salurlar ve Bayındırlar ile katıldığı hakkındaki sözleri bir yakıştırmadan ibarettir. XIII. yüzyılda Divriği'den Mısır'a giderek Memlük sultanları katında büyük itibar elde eden Mustafa oğlu Muhammed adlı âlim Salur boyundandı. Bu husus Salur boyundan bir oymağın Divriği ve yöresinde yurt tuttuğunu gösterir. Fakat buna dayanarak Mengüçüklüler'in Salur boyundan geldikleri bir tahmin olarak dahi ileri sürülemez.

Reşidüddin Fazlullâh-ı Hemedânî'nin *Câmi'u't-tevârih*'inin Selçuklular bölümünde belirttiğine göre Mengüçük Gazi, Sultan Alparslan'ın Artuk, Saltuk, Dânişmend gibi beylerinden biri olup Malazgirt zaferinden sonra Erzincan, Kemah ve Kögonya (Şebinkarahisar) şehirlerini fethetmiştir. Tarihçi Gaffârî ve ona dayanarak Münecimbaşı Ahmed Dede, Alparslan'ın yukarıda adları geçen şehirleri Mengüçük Gazi'ye tefviz ettiğini bildirir. Bu bilgiler daha sonraki duruma bakılarak verilmiş hükümlerdir. Selçuklu tarihçisi İbn Bibî, Mengüçük'ü gazi unvanı ile zikrederek onun Anadolu Selçuklu Devleti'nin kurucusu I. Süleyman Şah'ın emîrlerinden olduğunu söyler. İbn Bibî'nin sözlerinin de sadece bir tahmin olduğu şüphesizdir. Kemah kasabasının kuzeybatısında Karasu kıyısında bazıları tamamen harap bir halde birçok kümbet vardır. Mengüçük Gazi'ye isnat edilen kümbette sonradan yazılmış Farsça bir kitâbede Mengüçük Gazi hakkında, "Erzurum, Erzincan, Kemah ile Diyarbekir vilâyetlerini ve kalelerini alan ..." denilmektedir. Divriği'de Mengüçük Gazi'nin torunlarından Şehinşah'ın türbesindeki kitâbede Mengüçük, gazi ve şehid sıfatlarıyla anılmaktadır. Buna bakarak Mengüçük Gazi'nin Kemah ve diğer yerleri fethettikten sonra bir savaşta şehid düştüğü kabul edilebilir. Münecimbaşı'ya göre cesur ve akıllı bir bey olan Mengüçük Gazi bazan tek başına, bazan da Dânişmend Gazi ile birlikte Rumlar'a ve Gürcüler'e karşı gazâlar yapmıştır. Kemah'ta Karasu kıyısındaki Melik Gazi Türbesi Mengüçük Gazi'ye ait olabilir. Fakat bu türbenin oğlu İshak'a ait olma ihtimali daha güçlüdür. Türbenin alt katında bir mumya ile içinde kemikler bulunan yedi tabut vardı. Evliya Çelebi türbeyi "Melik Gazi Sultan" adıyla anar ve onun bir ziyaret yeri olduğunu yazar. Günümüzde de halk türbeye Sultan Melek Türbesi demektedir; bu türbe Kemah yöresinin en önemli ziyaret yeridir.

Simbat vekâyi'nâmesine göre Tuğrul Bey'in kumandanlarından biri kalabalık bir askerle Kemah ve Argın yörelerine gelerek yağma ve tahriplerde bulunmuş, birçok esir alıp götürmüştür. Bu kumandanın Mengüçük Bey olması imkânsız değildir. Şahsiyeti hakkında açık bir bilgiye sahip olmadığımız Mengüçük Gazi'nin ölüm tarihi de belli değildir. 1118 yılında İbn Mangug (Mengüçük oğlu) şeklinde oğlundan söz edilir. Gösterilen tarihte Mengüçükoğlu Malatya'yı yağmalamış, bunun üzerine Malatya'yı oğlu Tuğrul'un adına idare eden Selçuklu Sultanı I. Kılıcarşan'ın zevcesi Ayşe Hatun Urfa Kontu Joscelin'den yardım istemiştir. Bu yağmalama hareketinin, Mengüçükoğlu'nun 1113'te Tuğrul'un atabegi ve annesinin zevci (Tuğrul Arslan'ın üvey babası) Artuklu Belek b. Behram'a karşı duyduğu kızgınlıktan ileri geldiği anlaşılmaktadır. Fakat anlaşılmayan husus, Ayşe Hatun'un devrin büyük kahramanı olan zevci Belek Gazi dururken Urfa Kontu Joscelin'den yardım istemesidir. Belek ancak 1120'de Mengüçükoğlu'nun üzerine yürüyebildi. Belek'e karşı koyamayacağını gören Mengüçükoğlu, yardım almak için Bizans imparatorunun Trabzon valisi Konstantin Gabras'ın yanına gitmişti. Komşu Türk beylerinin muhtemel hücumlarına karşı emrinde önemli bir kuvvet bulunduran Gabras, Mengüçükoğlu'nun isteğini kabul etmiş ve her ikisi Belek'in karşısına çıkmıştır. Belek de Dânişmendioğlu Gazi'yi yanına almıştı. Erzincan yakınındaki Sirvan (Şirvan [?]) denilen mevkide yapılan savaşta Mengüçükoğlu ile Gabras ağır bir yenilgiye uğrayıp esir alındı. Konstantin Gabras 30.000 altın karşılığında kurtuldu; Mengüçükoğlu da Dânişmendli Gazi'nin damadı olduğu için serbest bırakıldı. Bu yüzden Belek ile Gazi'nin arası açıldı. 1142 yılında Kemah beyinin öldüğü bildirilmektedir. Bu bey kitâbelerde zikredilen İshak olmalıdır. Onun ölümü üzerine Dânişmendli Hükümdarı Melik Muhammed Kemah'ı idaresi altına aldı. Melik Muhammed'in aynı yılda vefat etmesinden sonra Kemah eski sahiplerince geri alınmış olmalıdır.

Mengüçüklüler hakkında en çok bilgi veren Süryânî Mihail'e göre 1151'de Erzincan beyinin karısı kocasını boğdurduktan sonra Divriği'de bulunan kayınbiraderini çağırıp onunla evlenmiştir. Fakat Mihail hadisedeki şahıslardan hiçbirinin adını yazmaz, başka kaynaklarda ise bu olaydan hiç söz edilmez. Yine aynı müellife göre Dânişmend Hükümdarı Yâkub

Arslan (doğrusu Yağıbasan) 1163 yılında Kemah'a gidip âsi emîri öldürmüştür. Bu âsi emîrin de kim olduğu bilinmemektedir. *el-Veledü's-şefîk* adlı tarihini 1332-1333 yıllarında yazan Niğdeli Kadı Ahmed'in eski bir takvimden aldığı bir haberdan Fahreddin Behram Şah'ın 560'ta (1165) Erzincan'da beyliğin başına geçtiği öğrenilmektedir. Behram Şah'ın babasının adı Dâvud, dedesinin adı İshak idi. Dâvud daha önce Erzincan'ı idare etmiş olmalıdır.

Kemah-Erzincan Kolu. Bu kolun ilk beyinin kim olduğu bilinmediği gibi idare merkezinin Kemah'tan Erzincan'a ne zaman taşındığı da belli değildir. Bu taşınmanın Kemah'ın 1142 yılındaki Dânişmendli işgalyle ilgili olması muhtemeldir. Fahreddin Behram Şah kaynaklarda melik unvanı ile anılan üçüncü Erzincan beyidir. Bir parasında da "emîrü'l-ümrâ" unvanı görülmüştür. Mengüçüklü hânedanının en tanınmış beyi olan Fahreddin Behram Şah akıllı, dürüst, ahlâk sahibi, âdil, şefkatli ve cömert bir hükümdar olarak tanınmış, bundan dolayı kendisine her yerde saygı gösterilmiştir. Selçuklu tarihçisi İbn Bibî, bu Mengüçüklü beyinin meziyetlerini saydıktan sonra melikliği esnasında Erzincan'daki düğün ve yaslara katıldığını, katılamadığı zamanlarda da para ve yemek gönderdiğini, kışın kuşların ve vahşi hayvanların yemeleri için dağlara ve kırlara yiyecekler koydurduğunu yazar. Behram Şah, II. Kılıcarşan'ın damadı olduğu gibi bazı Selçuklu hükümdarlarının da kayınbabası idi. 1181'de II. Kılıcarşan ile oğlu Sivas Meliki Kutbüddin Melikşah'ın arası açılmıştı. Bunun sebebi Melikşah'ın devletin başına geçme ihtirasıdır. Kılıcarşan'ın veziri olan ve onun üzerinde büyük bir tesire sahip bulunan İhtiyârüddin Hasan sultana oğlunun ihtiraslarına karşı uyanık olmasını telkin ediyordu. Sonunda baba oğul karşılaştılar. Melikşah'ın askerleri sultana duydukları saygıdan dolayı savaşmayıp dağıldılar. Melikşah Sivas'a dönmek zorunda kalınca Konya'ya gelen Behram Şah, İhtiyârüddin Hasan'ı Erzincan'a götürmek için kayınbabası Kılıcarşan'ı ikna etti. Çünkü halk İhtiyârüddin Hasan'ı baba ile oğlun arasının açılmasının müsebbibi sayıyordu. İhtiyârüddin Hasan baba ile oğlun arası düzelinceye kadar Erzincan'da kalacaktı. Yola çıkıldığında vezirin yanında akrabaları, uşakları ve muhafızlarından müteşekkil 200 kişilik bir topluluk vardı. İhtiyârüddin Hasan ve yanındaki topluluk yolda Türkmenler tarafın-

dan öldürüldü. Zira Türkmenler, Sultan Kılıcarslan'ın 4000 Türkmen'in öldürülmesi emrini onun telkiniyle verdiğiğine inanmışlardı. Türkmenler'e bu işi Melikşah da yaptırmış olabilir. Behram Şah'ın bu meselede kayınbiraderinin tarafını tutmuş olması tabii karşılanmalıdır. Çünkü Melikşah Sivas meliki olarak Mengüçük hükümdarının komşusu idi.

Fahreddin Behram Şah'ın daha sonraki Selçuklu sultanları ile olan münasebetleri de iyi geçti. Bunlardan Rükneddin Süleyman Şah'ın 1202 yılındaki Gürcistan seferine katıldı, Selçuklu ordusunun Avnik yakınlarında yenilmesi üzerine (Temmuz sonları) Gürcüler'e esir düştü. Fakat Gürcüler faziletli bir hükümdar olduğunu bildikleri için ona saygı gösterdiler ve kurtuluş akçesi almadan serbest bıraktılar.

Kızı Melike Hatun'u 1213 yılından önce Selçuklular'dan Erzurum Hükümdarı Muğisüddin Tuğrul ile evlendiren Fahreddin Behram Şah, diğer kızı Selçuk Hatun'u da Selçuklu Hükümdarı I. İzzeddin Keykâvus'a verdi. Bu kıza annesi Selçuklu hânedanından olduğu için Selçuk Hatun adı konmuştur. Fahreddin Behram Şah, Uluğ Keykubad'ın hükümdarlığının ilk yıllarını da gördükten sonra 1225 yılında vefat etti. Mahallî rivayete göre Erzincan civarındaki Aşağı Ula köyü yakınında bulunan kitâbesiz türbe Fahreddin Behram Şah'a aittir. Fakat bu rivayetin doğruluğuna inanmak güçtür.

Fahreddin Behram Şah'ın altmış bir yıl süren meliklik devrinde Mengüçüklük ülkesinin geniş ölçüde imar gördüğü ve halkın refah seviyesinin çok yükselmiş olduğu şüphesizdir. Bunun sonucunda bilhassa Erzincan büyük gelişme gösterek Anadolu'nun her bakımdan en başta gelen şehirlerinden biri olmuştur. Behram Şah'ın ilim adamları ile şair ve ediplere değer verdiği de bilinmektedir. Şair Nizâmî-i Gencevî *Mağzenü'l-esrâr* isimli meşhur eserini Fahreddin Behram Şah adına yazmıştır. Mengüçük beyi de ona armağan olarak 5000 altın, beş yüğrük katır, beş donatımlı at, hil'at ve elbise göndermiştir. Fahreddin Behram Şah'ın Selçuk, II. Dâvud ve Muzafferüddin Muhammed adlı üç oğlu bilinmektedir. Selçuk babasının devrinde Kemah'ı idare ediyordu. Onun ne zaman öldüğü ve yerine kimin geçtiği bilinmemektedir. Bilinen şey Kemah'ın da Behram Şah'ın Erzincan'daki halefi II. Dâvud'un idaresi altında bulunduğudur. Muhammed ise Karahisar (Şebın) hâkimiydi.

Fahreddin Behram Şah'tan sonra Erzincan tahtına oğlu Alâeddin Dâvud Şah geçti. O da babası ve kardeşi Kemah hâkimi Selçuk gibi şah unvanını taşıdı. İbn Bibî, Dâvud Şah'ın ilmin her dalını sevdiğini, bilhassa ilâhiyyât, tabîiyyât ve riyâziyyât ile ilm-i nücûma vukufu olduğunu yazmaktadır. Dönemin en tanınmış âlimlerinden Abdülatîf el-Bağdâdî, Erzincan'dan gelerek bir müddet Dâvud Şah'ın sarayında yaşadı ve eserlerinden bazıları onna ithaf etti. Fakat yine İbn Bibî onun dirayetli bir hükümdar olmadığını söylemektedir. Dâvud Şah beylerinden birkaçını öldürttü, bazıları da hapsetti. Bunu gören bazı beyler Selçuklu Hükümdarı Alâeddin Keykubad'a sığınarak meliklerini şikâyet ettiler. Hükümdar onları iyi karşıladığı gibi Dâvud Şah'tan hapiste olanların da kendisine gönderilmesini istedi ve bu isteği yerine getirildi. Alâeddin Keykubad yanında bulunan Mengüçük beylerine ağır dirlikler verdi. Bunu haber alan Dâvud Şah'ın geri kalan beyleri de itaatsizce hareketlerde bulunmaya başladılar. Selçuklu hükümdarının bu tutumuyla Mengüçük beyliğine son vermeyi hedeflediğini anlayan Dâvud Şah Kayseri'ye giderek sultana bağlılığını bildirdi, sultan da Dâvud Şah'ı sıcak karşıladı. Bir müddet Kayseri'de kalan Mengüçük beyi sultanın kendisine bir ahidnâme vermesiyle ülkesine döndü. Bu ahidnâmeye göre Dâvud Şah, sultana sadakatle bağlı olduğu müddetçe sultanın alâka ve yardımına nâil olacaktı. Fakat yine İbn Bibî'ye göre Dâvud Şah, Erzurum meliki Selçuklu Tuğrul Şah'ın oğlu Cihan Şah ile Alâeddin Keykubad'a karşı bir ittifak kurmaya teşebbüs ettiği gibi Cezîre-Ahlat'ın Eyyûbî hâkimi el-Melikü'l-Eşref Mûsâ'dan ve Celâleddin Hârizmşah'tan yardım ve himaye istedi. Hatta Mengüçük hükümdarı, Alamut hâkimi Alâeddin Nev Mûsûlman'a başvurarak Kemah Kalesi'ni mühimmat ve erzak ile kendisine vermesi karşılığında Keykubad'ın öldürülmesini teklif etti. Eğer bu haberler doğru ise Dâvud Şah, Keykubad'ın verdiği ahidnâmeye inanmamıştı veya bu haberler beyliği ortadan kaldırmayı haklı göstermek için ileri sürülmüş asılsız bahanelerden ibaretti. Yine adı geçen müellife göre Dâvud Şah, bu teşebbüslerinden bir netice çıkmadığını görünce yeniden Keykubad ile anlaşma yolunu aradı ve oğullarını rehine olarak ona gönderdi. Fakat bu davranışı ülkesini elinden almaya kesin karar vermiş olan hükümdarı fikrinden vazgeçiremedi. Erzurum meliki, am-

casının oğlu Rükneddin Cihan Şah'ı da ortadan kaldırmak isteyen Alâeddin Keykubad, asıl maksadını gizleyerek seferin Erzurum üzerine yapılacağını bildirip Dâvud'dan kendisine katılmasını istedi. 625 (1228) yılında Sivas'tan harekete geçen Keykubad, kendisini karşılayan Dâvud Şah'ı yakalatıp Erzincan'ı ele geçirdi. Mûstahkem Kemah Kalesi mukavemet göstermek istediye de Selçuklu hükümdarının Dâvud'a baskı yapması üzerine teslim oldu.

Cihan Şah'a gelince, o da Keykubad'ın sefere çıktığını duyar duymaz bir taraftan Keykubad'a elçi gönderip yalvardığı gibi diğer taraftan Eyyûbî el-Melikü'l-Eşref Mûsâ'yı metbû tanıdı, el-Melikü'l-Eşref de Selçuklu sultanının hücumuna karşı Cihan Şah'ı korumaya kesin olarak karar verdi. el-Melikü'l-Eşref, Alâeddin Keykubad'ın doğuya ve güneydoğuya doğru ülkesini genişletmesini hiç arzu etmiyordu. Çünkü böyle giderse sıra kendisine de gelecekti. Bu esnada Eyyûbîler'le bozuşmak istemeyen Alâeddin Keykubad, kumandanlarından Ertokuş'u Muzafferüddin Muhammed'in elinde bulunan Karahisar üzerine göndererek kendisi Kayseri'ye döndü. Keykubad'ın Erzincan seferinin 1228 yılının güz aylarında yapıldığı anlaşılmaktadır. Abdülatîf el-Bağdâdî 17 Zilkade 625'te (18 Ekim 1228) Erzincan'dan ayrıldı, 18 Safer 626'da (16 Ocak 1229) döndüğünde hâmisini bulamadı. Selçuklu hükümdarı, Dâvud'a Akşehir ve Ilgın'ı (Âbigerm) dirlik olarak verdi; eski Erzincan hükümdarı da yakın adamları ile burada yaşadı. Fakat dirliklerinin zengin ve bayındır yerler olmasına rağmen sultana gönderdiği bir manzumede hayatının yokluk ve sıkıntı içinde geçtiğinden şikâyet etmektedir. Dâvud'un ne zaman öldüğü ve nerede gömüldüğü belli değildir.

Dâvud'un kardeşi Karahisar hâkimi Muzafferüddin Muhammed kalesini savunmak istedi; ancak halkın sadakatine güvenemediğinden ve uzun bir zaman dayanamayacağını anladığından sultanın kendisine bir dirlik vermesi karşılığında kaleyi teslim edeceğini Karahisar'ı kuşatan Atabeg Muzafferüddin Ertokuş'a bildirdi. Bu isteği kabul edilerek kendisine Kırşehir timar, bazı yerler de mülk olarak verildi. Muzafferüddin Muhammed ailesiyle birlikte hayatının sonuna kadar Kırşehir'de oturdu ve bir medrese inşa ettirdi. Muzafferüddin Muhammed, II. İzzeddin Keykâvus'un ilk saltanat yıllarına

(1246-1249) kadar yaşadı. Temiz ahlâklı, sağlam seciyeli bir insan olan Mengüçük prensi, İbn Bîbî'ye göre kızını Alâeddin Keykubad'ın oğlu Gıyâseddin Keyhusrev'e vermek istememiş, ancak ısrarlara dayanamayarak buna rıza göstermiştir. Muzaferüddin Muhammed ve oğulları Kırşehir'de Selçuklu sultanlarından saygı göyerek yaşamışlardır.

Divriği Kolu. Tarihlerde bu kolun adı geçmemekte, ancak onların varlığı Mengüçüklüler'in Divriği'de yaptırdıkları sosyal eserlerin incelenmesinden anlaşılmaktadır. Bu eserlere göre Divriği kolunun ilk beyi Mengüçük Gazi'nin torunu ve İshak'ın oğlu Süleyman'dır. Fakat Süleyman'a ait bir eser mevcut değildir, ne zaman öldüğü de bilinmemektedir. Süleyman'ın oğlu Şehinşah'ın eserleri olduğu gibi sikkesi de vardır. Şehinşah Divriği Hisar'ndaki caminin (Kale Camii) bânisidir. Kitâbesinde eserin 576 (1180-81) yılında yapıldığı kaydedilmiştir. Şehinşah'ın türbesi kasabanın merkezinde bulunmaktadır. Onun eşi de oraya gömüldüğü için Divriği halkınca Sitti Melik adıyla anılan bu türbenin kitâbesinin tarihi 592'dir (1196). Gerek kitâbedeki ifadelerden gerekse paralarından Şehinşah'ın 593'ten (1197) sonra öldüğü anlaşılmaktadır. Türbe kitâbesindeki "kâtîlül-kefere ve'l-müşrikîn" gibi bazı ibarelere bakılırsa Şehinşah gazâlarda bulunmuştur. Yine kitâbede Şehinşah yoksulların ve zavallıların arkadaşı, öksüzlerin ve mazlumların babası olarak tanıtılmış; o zamanlar bütün Türk sultan ve beyleri tarafından kullanılan alp, kutluğ, uluğ, tuğrul, tigin, cebûye (yabgu) gibi Türkçe unvanlar kaydedilmiştir. Bu kitâbenin önemli bir hususiyeti de Mengüçük Gazi'nin orada İshak'ın babası olarak gösterilmiş olmasıdır.

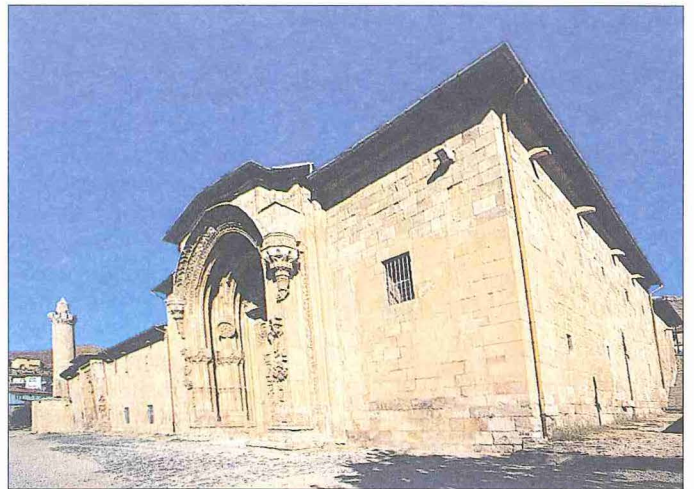
Şehinşah'ın Süleyman ve İshak adlı iki oğlunun varlığı bilinmektedir. Süleyman'ın adı sadece kitâbelerde görülür. İshak'ın adı 645'te (1247) düzenlenen Karatay vakfiyesindeki şâhitler arasında geçmektedir. Divriği'deki ulucami Şehinşah'ın torunu ve Süleyman'ın oğlu Ahmed Şah tarafından yaptırılmıştır (626/1229). Caminin kitâbelerinin birinde Ahmed Şah'ın metbuu Alâeddin Keykubad'ın adı zikredilmektedir. Ahmed Şah Camii'nin minberi de bu beyin adını ve 638 (1240-41) tarihini taşımaktadır. Ahmed Şah birini 634 (1236-37), diğerini 641 (1243-44) yılında olmak üzere hisar kapılarını da yeniden yaptırmıştır. Ahmed Şah'ın camisinin bitişiğindeki dârüşşifâ Fahreddin Behram Şah'ın kızı Turan Melek Hatun

tarafından yaptırılmıştır. Mahallî rivayete göre Turan Melek, Ahmed Şah'ın zevcesidir. Ahmed Şah'ın vefat tarihi hakkında bilgi yoktur. Kendisine oğlu Sâlih halef olmuştur. Bu husus, Sâlih'in hisar burçlarından birinin üzerine koydurduğu ve kendisinin melik unvanıyla anıldığı 650 (1252) tarihli kitâbeden anlaşılmaktadır. Melik Sâlih'in ölüm tarihiyle halefinin olup olmadığı da bilinmemektedir. Böylece Divriği Mengüçüklü Beyliği'nin ne zaman sona erdiği de meçhuldür. 676 (1277) yılında Memlük Sultanı Baybars'ın Anadolu seferi dolayısıyla bu ülkeye gelen İlhan Abaka Divriği'ye de uğramış ve şehir ileri gelenlerinin kendisini iyi bir şekilde ağırlamasına rağmen surların yıktırılmasını emretmişti. Bu emrin yerine getirilip getirilmediği belli değildir. Yalnız bu haberler şehrin anılan tarihte artık Mengüçüklüler'in idaresinde olmadığı fikrini vermektedir. Divriği'deki Mengüçük hâkimiyeti, dıştan gelen bir müdahaleden ziyade şehri idare edebilecek hânedan mensubu bir şahsın olmaması yüzünden sona ermiş olmalıdır.

Erzincan, Kemah, Divriği ve Karahisar şehirleriyle yetinen Mengüçüklüler bunlara yenilerini katma gayesini taşımamışlardır. Tarihlerde onlardan pek az bahsedilmesinin sebebi budur. Buna karşılık Mengüçüklüler ülkelerinin imarına çalışmışlar, her biri birer sanat âbidesi olan eserler meydana getirmişler, âlim ve şairleri himaye etmişlerdir. İlk Mengüçük beylerinin oturduğu Kemah'ta şehrin 500 m. kuzeybatısında birbirine yakın, çoğu yıkıntı halinde, kitâbesiz veya kitâbesi ele geçmemiş birçok türbe vardır. Bunların Mengüçüklü beylerine ait olduğu ve bu mevkînin (Sultan Melek semti) onların aile mezarlığını teşkil ettiği anlaşılmaktadır.

Mengüçüklüler'in XII. yüzyılda burada gaziler için bir yurt yaptırdıkları bilinmektedir. Erzincan, Melik Fahreddin Behram Şah'tan itibaren önemli bir şehir haline gelmiştir. Mengüçüklüler'den sonra Selçuklu yöneticileri arasında birçok Erzincanlı görülür. Bu husus, Behram Şah'ın himmet ve gayretiyle Erzincan'da başlayan ilim ve kültür faaliyetlerinin neticesidir. Mengüçüklüler'in devlet teşkilâtı hakkında da bilgi yoktur, vezirlerinden bile söz edilmez. Bununla beraber Selçuklular'daki gibi, fakat çok daha küçük bir devlet teşkilâtına sahip oldukları şüphesizdir. Divriği'deki kitâbeler buradaki beylerin hâciblerinin olduğunu göstermektedir.

Erzincan'da Mengüçüklüler'e ait cami, medrese, han ve hamam gibi bir eser günümüze kadar gelmemişse de bunun sebebi şehrin geçirdiği depremler olmalıdır. Zira Fahreddin Behram Şah gibi akıllı, iyilik sever ve varlıklı bir insanın altmış yıldan fazla süren melikliği devrinde bu tür eserler yaptırmamış olması düşünülemez. Nitekim adını taşıyan bir medrese XVI. yüzyılda varlığını korumaktaydı. Karahisar'da da Mengüçüklüler'e ait herhangi bir esere rastlanmamıştır. Kemah'ta ise sadece birkaç türbe vardır. Bu durumda Mengüçüklüler'e ait yâdigârları Divriği'deki eserler temsil etmektedir. Bunlar da iki camiyle bir hastahane ve birkaç türbeden ibarettir. 576 (1180-81) yılında Süleyman oğlu Şehinşah tarafından yaptırılan Kale Camii kibleye dikey bir tonoz ve dörder pandantif kubbeli, yan neflerle dikdörtgen bir plana sahiptir. Taçkapının nişinde çeşitli taş ve tuğla işlemelerle kitâbeler görülür; geniş bordür hendesi bir kompozisyonla işlenmiştir. Caminin içinde sade ve etkili bir mimari hâkimdir. Şe-

Divriği
Ulucamii –
Sivas

hinşah'ın torunu Ahmed Şah'ın inşa ettirdiği ulucaminin mimarı Ahlatlı Hürremşah'tır. Ulucami kaleye yakın bir yerde olup on altıdan fazla tonoz görülür. Yalnız mihrabın üzerinde kubbe vardır. Taş mihrap, nişe geniş ölçüde yerleştirilmiş barok palmetler ve onu çevreleyen silmelerle Türkiye'de benzeri olmayan bir eser sayılmaktadır. Yüksek bir sanat değeri taşıyan abonoz minber, rûmiller ve kıvrık dallarla işlenmiş panoların hendesi yıldızlar halinde sıralanmasından meydana gelmiştir. Camiye bitişik dârüşşifâ sakin ve sürükleyici mekân tesiriyle daha başarılı bir mimari görünüştedir. Asıl yapı özelliğini koruyan dârüşşifâ da uzmanlara göre âbidevi bir eserdir. Ahmed Şah ile Turan Melek Hatun'un dârüşşifâya bitişik türbeleri ayrı bir güzelliktedir. Baştan başa çinilerle kaplı olan lahitler altın yaldızlı firûze çinilerle süslenmiştir. Külliye'nin her biriminin iç mimari ve süsleme bakımından birer şaheser olduğu, dış yapısının ise tesirli bir görünüme sahip bulunmadığı kabul edilmektedir. Bununla beraber eşsiz güzellikte olan dört taçkapı ile bu görünüş giderilmiştir. Kendilerine has üslûplar taşıdığı kabul edilen Mengüçüklü yapıları Anadolu'daki en eski Türk eserleri arasında bulunmalarıyla da önemli bir değer taşır. Ulucami kale camisinden kırk sekiz yıl sonra yapılmış olup bu durum şehirde kalabalık bir Türk varlığının teşekkül etmiş olduğunu gösterir. Bir taraftan tabii çoğalma, diğer taraftan Moğol istilâsı yüzünden Orta Asya ve İran'dan gelen göçler bunun başlıca âmilelerini teşkil eder. Divriği'de Mengüçüklüler'e ait bir medresenin görülmemesi hayret vericidir. Çünkü buralı olan, aynı zamanda Salur boyuna mensup değerli bir âlimin Mısır'a göç ederek sultanlar katında büyük bir itibara sahip olduğu yukarıda kaydedilmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dimaşk* (Amedroz), s. 202; Süryani Mikhail, *Chronique de Michel le syrien, patriarche jacobite d'Antioche: 1166-1199* (nşr. ve trc. J.-B. Chabot), Paris 1905, III, 204, 205, 253, 297; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XII, 478; İbn Ebû Usaybia, *'Uyûnü'l-enbâ*, Kahire 1299, II, 207, 212 vd.; İbn Bibî, *Tevârih-i Âli Selcûk* (nşr. M. Th. Houtsma), Leiden 1902, III, 57-60, 152-160, 373-382, 385-396; IV, 2, 21, 67-71, 142-153, 318; Ebû'l-Ferec, *Târîh*, II, 389; Reşidüddin Fazlullâh-ı Hemedânî, *Câmi'u't-tevârih* (nşr. Ahmed Ateş), Ankara 1960, s. 33-39; Gaffârî, *Cihânârâ*, Tahran 1343 hş., s. 134; Müneccimbaşı, *Câmi'u'd-düvel*, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 2102, vr. 393^b; M. Brosset, *Histoire de la Géorgie*, Petersbourg 1849, I, 462-463; Anilî Samuel, *Tables chronologiques, collections d'historiens arméniens* (trc. M.

Brosset), Petersbourg 1876, II, 471; Ahmed Tevhid, *Meskûkât-ı Kadime-i İslâmiye Kataloğu*, İstanbul 1321, IV, 76-80, 522 vd.; A. Gabriel, *Monuments turcs d'Anatolie*, Paris 1904, II, 169-172; M. Th. Houtsma, *La dynastie des benü Menguçek, Keleti Szemle*, Budapest 1904, V, 277-282; Max van Berchem - Halil Edhem, *Materiaux pour un corpus inscriptionum arabicarum III: Asie mineure*, Caire 1910, s. 56-58, 64-66, 71, 73 vd., 81, 88 vd., 107-110; S. L. Pool, *Düvel-i İslâmiyye* (trc. Halil Edhem [Edem]), İstanbul 1345/1927, s. 224-226; Ali Kemalî, *Erzincan*, İstanbul 1932, s. 241; Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 1973, s. 55-79; Oktay Aslanapa, *Türk Sanatı*, İstanbul 1989, s. 111-120; Faruk Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, Ankara 1990, s. 1-14; a.mlf., "Mengüçüklüler", *İA*, VII, 713-718.

FARUK SÜMER

□ MİMARİ. Mengüçüklüler XII ve XIII. yüzyıllarda inşa ettikleri eserlerle ilim, kültür, sanat ve medeniyetin gelişmesine hizmet etmişlerdir. Bu dönemde meydana getirilen eserlerden, 576 (1180-81) yılında Şehinşah b. Süleyman tarafından Merâgalı usta Hasan b. Firûz'a yaptırılan Divriği Kale Camii, Mengüçüklüler dönemine ait en eski eser olması bakımından önemlidir. Bugün harap durumda olan yapı mihraba dik üç nefli bir plana sahiptir. Mihrap eksenindeki orta nef tonozla, yanlar ise pandantiflerle geçişi sağlanan üçer kubbe ile örtülmüştür. Avlusu bulunmayan yapının kuzeybatı köşesinde basamaklarla çıkılan özel bir mahfil girişi vardır. Taş malzemeden inşa edilen yapının kademeli taçkapısında firûze sırlı çinilerin kullanılmış olması dikkat çekicidir.

592'de (1196) yaptırılan Divriği Sitti Melik Kümbeti, Mengüçükoğlu Emîr Seyfeddin Şehinşah için yapılmış olup hanımının ölümünden sonra buraya gömülmesi üzerine halk arasında Sitti Melik (Melike) Kümbeti olarak anılmıştır. Düzgün kesme taş malzeme ile inşa edilen yapı sekizgen kaide üzerinde sekizgen gövdeli olup üzeri piramidal külâhla örtülüdür. Türbenin cephesinde yer alan zengin geometrik geçmeler geleneksel süslemeyi devam ettirmesi bakımından önemlidir. Mengüçüklüler'e ait 592 (1196) yılına tarihlenen diğer bir türbe de Hâcib Kamerüddin Türbesi'dir. Hacı Uruz Aba (Ruzbe) oğlu, Mengüçüklü hazinehanesi Hâcib Kamerüddin'e ait olan yapı, düzgün kesme taş malzeme ile sekizgen plan üzerine sekizgen gövdeli olup üstü piramidal külâh ile örtülmüştür. Eskiden külâhın altında taşla gömülü olarak yerleştirilmiş firûze renkli çanaklar bulunuyordu. Yapı, bu tip bir süsleme ile Anadolu'da erken bir örnek olması açısından dikkat

çekicidir. Kemah'ta yer alan Melik Mengüçük Gazi Kümbeti XIII. yüzyılın başlarına tarihlendirilmektedir. Tuğladan sekizgen gövdeli yapının piramidal külâhı yıkılmış ve yakın zamanda yenilenmiştir. Bunun yanı başında yer alan diğer bir kümbet de XIII. yüzyılın ilk çeyreğine tarihlendirilmekte olup Behram Şah oğlu Selçuk Şah adıyla tanınmaktadır. Yanyana iki kare mekânın birleşiminden oluşan dikdörtgen planlı yapıda her birimin üzeri içten kubbe, dıştan piramidal külâhla örtülmüştür. Divriği'de bulunan ve yanındaki mescidin adından dolayı Kemankeş olarak da bilinen Nüreddin Sâlih Türbesi 638'de (1240-41) hâciblerden Nüreddin Sâlih b. Sirâceddin Dündar adına yapılmıştır. Düzgün kesme taş malzeme ile inşa edilen yapı sekizgen kaide üzerinde sekizgen gövdeli ve üzeri piramidal külâhla örtülüdür.

Mengüçüklü döneminin günümüze kadar gelebilen en ihtişamlı yapısı Divriği Ulucamii ve Şifâhânesi'dir. 626 (1229) yılında Şehinşah'ın torunu Ahmed Şah tarafından şifâhâne ile birlikte külliye olarak Ahlatlı Hürrem Şah'a yaptırılan bina camisi, şifâhânesi, türbesi, mimari mekân, taş işçiliği ve minberinin ağaç işçiliğiyle Anadolu Türk mimarisinde çok önemli bir yere sahiptir. Cami, mihrap duvarına dik uzanan beş nefte ayrılmış olup üst örtüsü -bugün on altı kadarı asıl şeklini koruyan- yirmi beş çeşit tonoz ve kubbe ile örtülmüştür. Yapının mihrap önü kubbesi diğerlerinden farklı olarak dıştan kırık piramidal külâhla kapatılmıştır (ayrıca bk. ULUCAMİ).

Günümüzde orijinal yapısının muhafaza eden şifâhâne, güneyden camiye bitişik olup 626 (1229) yılında Fahreddin Behram Şah'ın kızı ve Ahmed Şah'ın hanımı olan Melike Turan Melik tarafından yaptırılmıştır. Sahip olduğu dört eyvanlı plan şemasıyla kubbeli medreseler düzeninde olan binanın ortasında bir aydınlık feneri bulunmaktadır. Yapıda girişin karşısındaki eyvanın solunda yer alan türbe içten kubbe, dıştan piramidal bir külâhla örtülüdür. İçeride Süleyman Şah, Fatma Hatun, Ahmed Şah ve Turan Melik'in dışında on iki kabir daha mevcuttur. Ahmed Şah ve Turan Melik'in lahitleri çinilidir.

Külliye'de caminin doğusunda Selçuklu, kuzeyinde barok, batısında tekstil, şifâhânenin gotik olarak adlandırılan ve her biri farklı işçiliğe sahip dört muhteşem taçkapısı bulunmaktadır. Bunların dışında Anadolu Selçuklu Sultanı Alâeddin Keykubad'ın egemenliğini simgeleyen çift başlı